

ПРАКТИКА ЗАСТОСУВАННЯ ДОКТРИНИ ВОЙОВНИЧОЇ ДЕМОКРАТІЇ В ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ

THE PRACTICE OF APPLYING THE DOCTRINE OF MILITANT DEMOCRACY IN FOREIGN COUNTRIES

Суховецький О.О., студент II курсу факультету прокуратури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Чиркін А.С., к.ю.н., доцент,
асистент кафедри державного будівництва
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Наукова робота присвячена проблемі застосування доктрини войовничої демократії в зарубіжних країнах. Викладено історію становлення войовничої демократії як самостійної конституційної концепції, сформульовано складові та умови застосування Доктрини. Проілюстровано практику використання войовничої демократії в зарубіжних країнах, зокрема в Сполучених Штатах Америки, Бразилії, Йорданії, Туреччині, Федеративній Республіці Німеччина, Литви та Грузії, а також нормативно-правову базу, що закріплює, бодай опосередковано, в правовий статус даної концепції в цих державах.

Наведено практику застосування доктрини войовничої демократії в Україні та нормативно-правові акти, що регулюють застосування цієї концепції, зокрема Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки».

Проаналізовано судову практику Європейського Суду з прав людини щодо правомірності застосування Доктрини в певних справах, зокрема в справах «Рефах Партісі та інші проти Туреччини» та «Об'єднана Комуністична партія Туреччини та інші проти Туреччини». Подано позиції як українських так і зарубіжних вчених щодо доцільності використання доктрини войовничої демократії за сучасних умов. Наведено норми міжнародних нормативно – правових актів, що містять норми, які надають правову природу доктрині войовничої демократії, зокрема норми Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (1950 р.), Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (1966 р.).

Ключові слова: доктрина войовничої демократії, заборона антидемократичних партій, тимчасове обмеження прав і свобод людини і громадянина, практика застосування доктрини войовничої демократії в зарубіжних країнах, практика застосування доктрини войовничої демократії в Україні.

Scientific work is devoted to the problem of applying the doctrine of militant democracy in foreign countries. The history of the formation of militant democracy as an independent constitutional concept is stated, the components and conditions of application of the Doctrine are formulated. The practice of using militant democracy in foreign countries, in particular in the United States, Brazil, Jordan, Turkey, the Federal Republic of Germany, Lithuania and Georgia, is illustrated, as well as the legal framework that enshrines, at least indirectly, the legal status of this concept.

The practice of applying the doctrine of militant democracy in Ukraine and regulations governing the application of this concept, including the Law of Ukraine "On Condemnation of Communist and National Socialist (Nazi) Totalitarian Regimes in Ukraine and Prohibition of Propaganda of Their Symbols" are presented.

The case law of the European Court of Human Rights on the legality of the application of the Doctrine in certain cases, in particular in the cases of Refah Partiyis and Others v. Turkey and the United Communist Party of Turkey and Others v. Turkey, has been analyzed. The positions of both Ukrainian and foreign scholars on the expediency of using the doctrine of militant democracy in modern conditions are presented. The norms of international normative legal acts containing norms that give a legal nature to the doctrine of militant democracy, in particular the norms of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (1950), the International Covenant on Civil and Political Rights (1966).

Key words: doctrine of militant democracy, ban on anti-democratic parties, temporary restriction of human and civil rights and freedoms, practice of applying the doctrine of militant democracy in foreign countries, practice of applying the doctrine of militant democracy in Ukraine.

Мета статті. Робота має на меті дослідити концепцію войовничої демократії, ознайомити з позиціями вчених щодо доцільності застосування Доктрини та проаналізувати практику її використання в зарубіжних країнах.

Актуальність теми. Проблема застосування обмежень прав і свобод людини і громадянина та заборони політичних партій набула поширення в середині ХХ столітті як спосіб обмеження доступу антидемократичних партій до влади законним способом. Войовнича демократія реалізується контрольними органами конституційної юрисдикції шляхом заборони діяльності таких партій, а також парламентами шляхом видання закону про заборону діяльності антидемократичних партій та видання актів про введення надзвичайного, воєнного стану та стану війни та тимчасове обмеження прав і свобод людини і громадянина.

Аналіз досліджень і публікацій. Тема визначення гаранта додержання Конституції ставала предметом досліджень як українських (Ю. Г. Барабаш [6], М. М. Пронька, П. І. Ковалишин [9]), так і іноземних науковців (К. Левеншталь, М. В. Савчин [5], Е. Бофіль [4], Г. Кельзен [8]). Вищезгадані та інші науковці здійснили значний внесок

у розуміння зазначеної проблеми, але залишається багато спірних положень щодо гаранта додержання Конституції, особливо з огляду на ті виклики, які сьогодні наявні в Україні.

Виклад основного матеріалу. Велика Хартія Вольностей, Біллі про права, Декларація прав людини 1789 року, Загальна декларація прав людини 1948 року, Міжнародний пакт про економічні, соціальні й культурні права, Міжнародний пакт про громадянські й політичні права, Конвенція про права дитини та багато інших нормативно-правових актів на різних стадіях розвитку держави і суспільства закріплювали права і свободи людини. Один з принципів прав людини – непорушність та невідчужуваність, який був вперше використаний в Декларації незалежності Сполучених Штатів Америки: «Ми вважаємо самоочевидною істиною, що всі люди створені рівними, що вони наділені Творцем певними невід'ємними правами, серед яких право на життя, свободу та прагнення до щастя» [1]

Проте, у виняткових ситуаціях певні права і свободи можуть бути тимчасово обмежені. Як правило, це відбувається під час надзвичайного стану, воєнного стану чи

стану війни, а також задля ліквідації радикальних політичних партій, які мають за мету ліквідувати демократичний режим. Відповідні норми містяться і в сучасних Конституціях зарубіжних країн (Конституція Королівства Швеція – ст. 12, Конституція Китайської республіки (Тайвань) – ст. 23, Конституція Шрі-Ланки – ст. 15). Ці обмеження не є порушенням демократії та конституційних засад, вони є крайньою мірою, що застосовується для збереження демократії в державі та задля забезпечення основоположних прав і свобод людини (наприклад, право на життя).

1937 року німецький Конституціоналіст Карл Левеншталь написав наукову працю «Войовнича демократія». Левеншталь емігрував до Сполучених Штатів напередодні Другої світової війни, адже не бажав жити в націонал-соціалістичній Німеччині. Конституціоналіст вважав, що демократичні держави, які стали фашистськими «здійснили гріх», адже допустили прихід до влади антидемократичних рухів. Формальна рівність та абсолютний політичний плюралізм призводять до того, що представники ідеологій, що не визнають демократичні принципи отримують законним шляхом можливість поширювати ці ідеї та представляти їх у вищих органах влади. За певних обставин антидемократична партія може отримати значну кількість послідовників, а отже парламент зможе складатись з антипарламентських елементів, що призводить до узурпації влади, в тому числі на урядовому рівні. Результатом цього стає заборона опозиційних партій, отримання поліцейськими органами влади надзвичайних повноважень, звуження прав і свобод людини і громадянина, утворення революційних судових органів.

Додамо, що за умови приходу до влади таких рухів у XXI столітті ще одним негативним наслідком стала би ліквідація або взяття під контроль партії контрольних органів конституційної юрисдикції.

Фашистські, нацистські, комуністичні, соціалістичні та інші радикальні рухи надзвичайно швидко популяризуються й загрожують демократичному ладу держав. Карл Левеншталь зазначав, що демократія повинна себе захищати навіть тоді коли для цього потрібно скористатись недемократичними методами. Концепція доктрини войовничої демократії має як практичне так і теоретичне значення для конституційного права. З практичної точки зору, доктрина войовничої демократії дозволяє зберегти демократичну державу, а з теоретичної – надає науковцям та законодавцям можливість детально дослідити та скрупульозно описати засади та процедуру ліквідації (заборони) антидемократичних елементів.

Доктрина войовничої демократії проявляється в двох аспектах: «обмеження» політичного плюралізму та в обмеженні певних прав і свобод людини і громадянина.

Відповідно до першого аспекту, діяльність радикальних рухів може бути заборонена на території відповідної держави. Як правило під відповідні обмеження підпадають націонал-соціалістичні та комуністичні рухи. Апелюючи до практики застосування Доктрини в Україні, в 2015 році відповідно до Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» діяльність зазначених партій на території України була заборонена [2]. Аналогічна заборона була застосована до партій «Руський блок» та «Руська єдність» у 2014 році, а 3 травня 2022 був прийнятий Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо заборони політичних партій» яким були заборонені проросійські партії в Україні. З приводу застосування на практиці доктрини войовничої демократії в зарубіжних країнах поговоримо далі. Відповідно до другого аспекту, задля збереження демократичного ладу, держава може тимчасово обмежити права і свободи людини і громадянина. Зокрема, в Конституції України це право держави

закріплене в ст. 64 ч. 2: «Конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України. В умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень». [3] Відповідні норми містяться в багатьох Основних Законах демократичних держав, зокрема в ст. 42 ч. 2 Конституції Князівства Андорра: «В умовах стану тривоги реалізація прав, що передбачені статтями 21 та 27, може бути обмежена. В умовах надзвичайного стану права, що закріплені в ст. 9 ч. 2, ст. 12, 15, 16, 19, 21, можуть бути обмежені. Обмеження прав, що передбачені ст. 9 ч. 2 та ст. 15, здійснюється лише під судовим контролем зі збереженням процедури захисту, що передбачена ст. 9 ч. 3», ст. 45 ч. 4 Конституції Республіки Мальта: «Ніякий закон не може містити норму, яка може вважатись дискримінаційною за винятком обмежень, що встановлюються в умовах надзвичайного стану, необхідність яких є обґрунтованою та необхідною за таких умов».

Ці два аспекти можуть існувати разом та окремо. Зокрема, задля збереження цілісності держави та забезпечення безпеки громадян у воєнний час, держава може обмежити право на вільне пересування, право на освіту, свободу думки та слова, обмежити вільне користування приватною власністю, право на відпочинок та на страйк. Усі ці демократичні права і свободи можуть бути тимчасово обмежені задля збереження демократії в майбутньому. Прикладом одночасного використання обох аспектів є обмеження політичних прав для прибічників конкретних антидемократичних ідеологій та заборона відповідної партії про що писав Конституціоналіст Бакес та з чим повністю погоджувався Андраш Шайо. У кожному з цих випадків застосовується доктрина войовничої демократії.

Варто зазначити, що є позиції які дещо розширюють нами запропоновану класифікацію застосування доктрини войовничої демократії.

Е. Бофіль виділяє наступні складові войовничої демократії: 1) обмеження щодо внесення поправок до конституції; 2) оголошення політичних партій поза законом; 3) обмеження права голосу; 4) обмеження свободи об'єднань; 5) обмеження свободи слова; 6) здійснення освітніх заходів відповідно до конституційних цінностей [4, с. 115]. Шостий пункт є скоріше педагогічним диспозитивним способом поширити демократичні цінності в суспільстві. Перший пункт є способом забезпечити державу та громадянина від посягань шляхом змін до Конституції на період надзвичайного, воєнного стану чи стану війни.

Савчин М. В. зауважує, що доктрина войовничої демократії також застосовується для боротьби з тероризмом [5, с. 38].

Професор кафедри Конституційного права України Національного Юридичного Університету імені Ярослава Мудрого Юрій Григорович Барабаш в науковій праці «Конституційний вимір української демократії» зазначав, що саме доктрина войовничої демократії ставала гарантом збереження демократичного ладу в державі та захистом від наростання сепаратизму в державі. [6, с. 138] З позицією Юрія Григоровича не можна не погодитись. Явище сепаратизму не є суто українською проблемою. Так в Іспанії, Сполученому Королівстві, Молдові, Грузії, Китаї, Канаді та інших зарубіжних державах сепаратизм був і залишається проблемним питанням. Зокрема, франкомовні регіони Канади вимагали від офіційної Оттави збільшення автономії для себе, Шотландія не підтримала Англію щодо Brexit, а окупація Північної Ірландії Британією досі викликає занепокоєння в регіоні. Так звана Придністровська Молдавська Республіка вже понад 30 років тримає в окупації лівобережні регіони Молдови, уїгури прагнуть здійснити акт сецесії від Китаю, а питання

майбутнього Абхазії та Південної Осетії в складі Грузії під питанням через втручання Росії, а в Іспанії наявний сепаратистський рух в Країні Басків та в Каталонії.

Г. В. Берченко вважає, що імплементація у законодавство «захисних» норм Доктрини була пов'язана не стільки зі страхом втратити демократичний лад у країні, скільки з об'єктивною загрозою територіальній цілісності України [7].

Саме заборона сепаратистських політичних партій, а також недемократичних партій дозволяє ліквідувати можливість захоплення влади такими елементами Конституційним шляхом, а також знизити кількість їх прихильників.

Найкращим прикладом використання доктрини воєвничої демократії є практика Німеччини – батьківщини Левеншталя. Після Другої світової війни застосуванням доктрини воєвничої демократії зайнявся Федеральний Конституційний Суд Німеччини. Нагадаємо, уперше конституційні суди були утворені в Австрії 1919 року та в Чехословаччині у 1920 році [8, с. 551]. Коли був утворений відповідний орган в Німеччині розгорілась дискусія між Карлом Шміттом та Гансом Кельзенем з приводу того, хто має бути гарантом додержання Конституції: глава держави чи конституційні суди. Ганс Кельзен висловив думку, що гарантом є саме контрольний орган конституційної юрисдикції. [9] Застосування доктрини воєвничої демократії Федеральним Конституційним Судом Німеччини є ще одним доказом на підтвердження цієї позиції. Орган у 1952 році визнав неконституційною Соціалістичну партію, а через 4 роки й Комуністичну партію Німеччини. Обидві партії загрожували демократичному ладу Німеччини й намагались його ліквідувати, а отже підлягають забороні [10, с. 106].

Більше того, певні ознаки доктрини воєвничої демократії закріплені в Основному Законі Федеративної Республіки Німеччина 1949 року, а саме в статті 18: «Кожен, хто використовує свободу вираження думок, зокрема свободу друку (абзац 1 статті 5), свободу викладання (абзац 3 статті 5), свободу зборів (стаття 8), свободу об'єднань (стаття 9), таємницю листування, поштового, телеграфного та телефонного зв'язку (стаття 10), право власності (стаття 14) або право притулку (абзац 2 стаття 16) для боротьби проти основ вільного демократичного устрою втрачає ці основні права. Втрата прав та її межі визначаються рішенням Федерального конституційного суду». Стаття 9 передбачає, що забороняються об'єднання, цілі чи діяльність яких суперечать кримінальним законам чи спрямовані проти конституційного ладу чи проти ідеї порозуміння народів. Стаття 21 Конституції вказує, що партії, які прагнуть, судячи з їхніх цілей або дій їх прихильників, заподіяти шкоди основам вільного демократичного ладу або усунути його, або загрожують цілісності Федеративної Республіки Німеччини, є антиконституційними [11]. Питання антиконституційності партій вирішує Федеральний конституційний суд. Отже, норма Конституції, що закріплює можливість використання доктрини воєвничої демократії охороняється та застосовується гарантом додержання Федеративної Конституції Німеччини контрольним органом конституційної юрисдикції Федеральним Конституційним Судом Німеччини.

Відповідна норма міститься і в Конституції України, зокрема у ст. 37 ч. 1, відповідно до якої утворення і діяльність політичних партій і громадських організацій, програмні цілі або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення, забороняється.

Варто зазначити, що допустимість таких обмежень описані в Міжнародному пакті про громадянські та політичні права, а саме в ст. 22: «Користування цим правом (правом асоціації – *прим. авторів*) не підлягає ніяким обмеженням, крім тих, які передбачаються законом і які є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах державної чи громадської безпеки, громадського порядку, охорони здоров'я і моральності населення або захисту прав та свобод інших осіб. Ця стаття не перешкоджає запровадженню законних обмежень користування цим правом для осіб, що входять до складу збройних сил і поліції» [12].

Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод також містить норму, що закріплює допустимість використання доктрини воєвничої демократії. Мова йде про ст. 11 ч. 2: «Здійснення цих прав (право на свободу мирних зібрань і свободу об'єднання з іншими особами – *прим. авторів*) не підлягає жодним обмеженням, за винятком тих, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної або громадської безпеки, для запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб. Ця стаття не перешкоджає запровадженню законних обмежень на здійснення цих прав особами, що входять до складу збройних сил, поліції чи адміністративних органів держави» [13].

В статті 5 Конституції Бразилії вказано, що закон має карати будь-яку дискримінацію, яка посягає на основні права та свободи, а дії озброєних цивільних чи військових груп проти конституційного порядку та демократичної держави утворюють злочин, який не має терміну давності та не допускає звільнення під поруку [14].

Стаття 7 Конституції Йорданії передбачає, що будь-яке посягання на конституційні права і свободи, а також посягання на приватну власність є злочином, що карається законом. А стаття 16 Конституції вказує, що громадяни можуть брати участь в діяльності партій тільки в тому випадку якщо їх цілі є законними, методи мирними, а їх підзаконні акти не суперечать Конституції [15].

Цікавим видається те, що Україна – не єдина постсоціалістична держава в якій заборонена діяльність Комуністичної партії, так наприклад діяльність Компартії Литви припинена на території країни з 1992 року, але відповідний закон не ухвалено досі. У Литві з 2008 року на законодавчому рівні діє заборона публічної демонстрації радянської та нацистської символіки на масових заходах. Виняток становлять музеї та антикварна торгівля, а також використання символіки у наукових та художньо-просвітницьких цілях. За порушення передбачено штраф у розмірі від 144 до 289 євро. Більше того, в Грузії в 2011 році була прийнята «Хартія свободи»: нормативно-правовий акт, що встановлює обмеження в доступі особам, що публічно або таємно співпрацювали з комуністичною владою до ряду державних посад. Зокрема, до посад в уряді Грузії, в Центральній виборчій комісії, Національному архіві, до керівних посад в ряді центральних органів виконавчої влади, до посад в Адміністрації Президента республіки, Служби безпеки Грузії, Конституційного суду та суда загальної юрисдикції, та навіть до посади ректора, проректора, декана або завідуючого кафедри університетів Грузії. Таким чином, в Грузії мінімізували можливість впливу комуністичної ідеології на життя держави, а також поширення цієї ідеології серед мас.

Варто звернути увагу на позиції Європейського Суду з прав людини щодо доктрини воєвничої демократії. В рішенні від 30.01.1998 у справі «Об'єднана Комуністична партія Туреччини та інші проти Туреччини» Суд вказав, що обмеження свободи об'єднання в політичні партії можуть виправдовуватись лише за наявності беззаперечних доказів протиправності дій чи мети партійного утворення.

У справі «Рефах Партісі та інші проти Туреччини» Суд визначив умови ініціювання змін до національної Конституції політичною партією. Зокрема, до цих підстав належать: 1) засоби, що використовуються партіями з метою зміни законодавства чи конституційного ладу, є законними і демократичними з усіх поглядів; 2) пропонувані зміни мають узгоджуватися з фундаментальними демократичними принципами.

Відносно новим прецедентом застосування доктрини войовничої демократії є блокування акаунтів сорок п'ятого Президента Сполучених Штатів Дональда Трампа через те, що Трамп не визнавав результати виборів й збивав навколо себе прибічників, результатом чого став штурм Капітолію. Сполучені Штати застосовуючи Доктрину мали на меті захистити мир та демократію в країні, хоча для цього й застосували засоби антидемократичного характеру.

В першу чергу, Доктрину застосовують контрольні органи конституційної юрисдикції, проте також, Доктрину застосовують законодавчі органи. Зокрема, в Україні Верховна Рада України застосовувала Доктрину задля заборони проросійських, комуністичної та націонал-соціалістичної партій, зокрема проявом застосування Доктрини щодо проросійських партій можна вважати Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо заборони політичних партій» 2022 року, відповідно до якого забороняються політичні сили, які заперечують збройну агресію Росії проти України.

Висновки. Доктрина войовничої демократії застосовується заради того, щоб зберегти демократичний режим в державі, ліквідувати прояви сепаратизму й забезпечити в подальшому реалізацію всієї повноти прав людини і громадянина. Радикальні партії (націонал-соціалістичні, фашистські, соціалістичні, комуністичні) у разі приходу до влади самі здійснюють дії репресивного характеру та забороняють альтернативні ідеології, а отже тимчасове обмеження прав і свобод людини і громадянина, а також заборона радикальних й сепаратистських партій, що мають за мету ліквідувати демократичний конституційний лад є цілком виправданими заходами й мають використовуватись на практиці.

Не дивлячись на те, що войовнича демократія набула практичного використання лише в другій половині минулого століття вона стала невід'ємною складовою конституціоналізму демократичних держав, а ознаки застосування цієї концепції закріплені як в Конституціях зарубіжних країн, так і в Конституції України.

Розглядаючи судову практику ЄСПЛ слід зазначити, що Європейський Суд з прав людини визнає необхідність застосування доктрини войовничої демократії та не вважає її порушенням прав і свобод людини і громадянина чи свободи об'єднання в політичні партії.

Доктрина войовничої демократії Карла Левеншталя має практичне значення й є засобом збереження миру в світі, а зацікавленість Доктриною вченими лише підвищує статус доктрини войовничої демократії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шумілов В.М. Правова система США. Міжнародні відносини, 2006. 408 с.
2. Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки : Закон України від 09 квітня 2015 р. № 317-VIII / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19> (дата звернення: 18.05.2022).
3. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр/> (дата звернення: 18.05.2022).
4. Бофіль Е. Заборона політичних партій як одна з ознак «войовничої демократії». Порівняльний конституційний огляд. 2005. № 1 (50). С. 114–123.
5. Савчин М. В. Современное состояние конституционализма: проблемы соотношения демократии и государственного суверенитета. *Вісник Конституційного Суду України*. 2011. № 3. С. 98.
6. Барабаш Ю.Г. Конституційний вимір української демократії (історико-теоретичні нотатки). *Право України*. 2014. № 7. С. 137–145.
7. Берченко Г.В. Декомунізація як елемент озброєної демократії. *Форум права*. 2017. № 4. С. 40–42.
8. Конституційне право України : підручник / Т.М. Слінько, В.П. Колісник та ін. (редакція від 2020 р.) Харків, 2020. 592 с.
9. Кельзен Г. Юрисдикційна гарантія Конституції (Конституційна юстиція). Огляд державного права і науки. Політика у Франції та за кордоном. Париж, 1928. С.197–257.
10. Пронька М.М. Ковалишин П.І. Войовнича демократія: вітчизняна практика. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 11. С. 105–108.
11. Основний Закон Німеччини від 23 травня 1949 року. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/gg/GG.pdf> (дата звернення: 18.05.2022)
12. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права : ратифіковано Указом Президії Верховної Ради Української РСР N 2148-VIII (2148-08) від 19.10.73. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043 (дата звернення: 18.05.2022)
13. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : ратифіковано Законом № 475/97-ВР від 17.07.97. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 18.05.2022)
14. Конституція Федеративної Республіки Бразилія. URL: http://www.planalto.gov.br/ccivil_03/constituicao/constituicao.htm (дата звернення: 18.05.2022)
15. Конституція Йорданії: 8 січня 1952 року. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Jordan_2011.pdf?lang=ar (дата звернення: 18.05.2022)